

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

УДК 349.42

ПРО ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДСТЕЖЕННЯ І МАРКУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ РОСЛИННИЦЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ, ЩО МІСТИТЬ ГМО, В УКРАЇНІ ТА ЄС

Менів О.І.,

здобувач кафедри земельного та аграрного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті наведено порівняльно-правову характеристику законодавства України та ЄС щодо відстеження і маркування сільськогосподарської рослинницької продукції, що містить ГМО. Внесено пропозиції з удосконалення законодавства України в цій сфері суспільних відносин, зокрема, щодо запровадження системи відстеження ГМО «Від поля до столу».

Ключові слова: генетично модифіковані організми (ГМО), сільськогосподарська продукція рослинного походження, відстеження, маркування, законодавство ЄС.

Менів О.И. / О ПРАВОВОМ РЕГУЛИРОВАНИИ ОТСЛЕЖИВАНИЯ И МАРКИРОВКИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ РАСТИТЕЛЬНОЙ ПРОДУКЦИИ, СОДЕРЖАЩЕЙ ГМО, В УКРАИНЕ И ЕС / Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина

В статье осуществлена сравнительно-правовая характеристика законодательства Украины и ЕС относительно отслеживания и маркировки сельскохозяйственной растительной продукции, содержащей ГМО. Внесены предложения по усовершенствованию законодательства Украины в этой сфере общественных отношений, в частности, относительно внедрения системы отслеживания ГМО «От поля до стола».

Ключевые слова: генетически модифицированные организмы (ГМО), сельскохозяйственная продукция растительного происхождения, отслеживание, маркировка, законодательство ЕС.

Meniv O.I. / ON LEGAL REGULATIONS OF TRACKING AND LABELING OF AGRICULTURAL PRODUCTS OF PLANT ORIGIN CONTAINING GMOs IN UKRAINE AND EU / National University of Law named after Yaroslav the Wise, Ukraine

Article 50 of the Constitution of Ukraine dated June 28, 1996 establishes that everyone is guaranteed the right to free access to information on the environment, the quality of food and consumer goods, as well as the right to disseminate such information. The mentioned constitutional provision has been also implemented in the norms of legislation of Ukraine concerning the tracking and labeling of GMOs used in the cultivation of agricultural products of plant origin. Taking into account the necessity of adaptation the agrarian Ukrainian legislation to EU legislation, the study of issues concerning regulation of tracking and labeling of mentioned agricultural products are of both theoretical and practical considerable importance.

The Law of Ukraine "On seeds and propagating material" should be added by provisions on the mandatory labeling by producers (subjects of seed and seedling) the genetically modified seed crops.

The information on GMO's contents in agricultural products of plant origin must be indicated in its certificate of conformity as well as in the GMO contents test protocol committed by producers. These documents must be provided by agricultural producers of production with GMOs when it is passed to the counterparty.

The requirements for mandatory labeling of agricultural products and foodstuffs which contain 0.9% or more of GMOs, should be added directly to the Law of Ukraine "On the State Biosafety System for creating, testing, transportation and use of genetically modified organisms". Voluntary labeling can be carried out on products that do not contain GMOs or content of GMOs is less than 0.9%.

Also in Ukraine it should be introduced the system of unique identifiers for GMOs as well as the system of tracking the GMOs «From farm to fork» widespread in the EU.

Key word: genetically modified organisms (GMOs), agricultural products of plant origin, tracking, labeling, EU legislation.

Стаття 50 Конституції України від 28 червня 1996 р. [1] встановлює, що кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Реалізацію зазначений конституційний припис отримав, у тому числі, й у нормах законодавства України щодо відстеження та маркування генетично модифікованих організмів (далі – ГМО), що використовується при вирощуванні сільськогосподарської продукції рослинного походження. Зважаючи на необхідність адаптації аграрного законодавства України до законодавства ЄС, вивчення питань правового регулювання відстеження та маркування зазначеної сільськогосподарської продукції має велике як теоретичне, так і практичне значення.

У науковій літературі вже висвітлювалися окремі питання правового регулювання використання ГМО у сфері сільськогосподарського виробництва. Зокрема, до їх опрацювання зверталися Г. І. Балюк [2], А. П. Гетьман та В. І. Лозо [3], В. М. Єрмоленко [4], О. Ю. Піддубний [5] та інші вчені, проте порівняльно-правового аналізу правового регулювання відстеження і маркування сільсько-

господарської рослинницької продукції, що містить ГМО, в Україні та ЄС поки що не проводилося. Все викладене вказує на актуальність та своєчасність теми запропонованої наукової статті.

Мета даної статті – на підставі порівняльно-правового аналізу законодавства України та ЄС щодо відстеження і маркування сільськогосподарської рослинницької продукції, що містить ГМО, внести пропозиції з удосконалення законодавства України в цій сфері суспільних відносин.

Переходячи до основного викладу, зазначимо, що ч. 1 ст. 15 «Використання ГМО та вимоги щодо їх відстежуваності» Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31 травня 2007 р. № 1103-V [6] (далі – Закон) встановлено, що забороняється промислове виробництво та введення в обіг ГМО, а також продукції, виробленої із застосуванням ГМО, до їх державної реєстрації. Тобто фактично першою в аспекті відстеження ГМО є процедура їх державної реєстрації. Порядок державної реєстрації генетично модифікованих організмів сортів сільськогосподар-

ських рослин у відкритій системі затверджено постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання проведення апробації (випробування) та реєстрації генетично модифікованих організмів сортів сільськогосподарських рослин» від 23 липня 2009 р. № 808 [7].

Закон також закріплює, що суб'єкти господарювання, які вперше вводять в обіг продукцію, що містить ГМО або отримана з їх використанням, складають у довільній формі письмову декларацію, в якій в обов'язковому порядку зазначаються відомості про суб'єкта господарювання, вказується інформація, що така продукція містить ГМО або отримана з їх використанням, а також наводиться номер такої продукції у Державному реєстрі ГМО (ч. 2 ст. 15 Закону). Названа письмова декларація має велике значення для подальшого відстеження ГМО у сільськогосподарській продукції рослинного походження та вироблених з її використанням продуктах харчування.

В аспекті відстеження ГМО у названій продукції непересічне значення має маркування такої сільськогосподарської продукції. Як вказується в спеціальній літературі, сам термін «маркування» (від французького «marquer» – «позначати») означає умовне позначення, слово, товарний знак, символ або малюнок, розміщені на упаковці, прикріплені до неї, вкладені в середину, які дозволяють ідентифікувати виробника [8, с. 632]. Тобто саме маркування засвідчує наявність чи відсутність ГМО у тій чи іншій продукції.

Оскільки в сільськогосподарському виробництві використовується насіннєвий матеріал, то вірно вказує Т. В. Морозовська, що цікавим є питання обігу ГМО насіння, адже Закон України «Про насіння і садивний матеріал» від 26 грудня 2002 р. № 411-IV [9] ці відносини не регулює [10, с. 126]. Більше того, у цьому законі не лише не врегульовано питання обігу такого насіння, а й відсутні приписи про його обов'язкове маркування щодо вмісту ГМО у насінні, що не можна визнати вірним. Відсутність маркування генетично модифікованого насіння, що використовується для вирощування сільськогосподарської продукції, не дасть змоги у майбутньому відстежити ГМО у самій виробленій продукції.

Маркування генетично модифікованого насіння сільськогосподарських культур буде повністю відповідати практиці ЄС. Так, приміром, в Іспанії на фермерів покладається зобов'язання протягом п'яти років зберігати на упаковці насіння маркування, яке вказує на їх генетичну модифікацію. Вони також повинні письмово повідомляти про наявність ГМО особам, яким продається, передається або поставляється вироблена сільськогосподарська культура. У повідомленні повинні бути вказані різновид, форма генетичної модифікації та унікальний ідентифікаційний код. Обов'язок маркувати випадкову присутність ГМО в традиційному насінні також існує у Великобританії [11, р. 182, 190]. Зважаючи на викладене, до Закону України «Про насіння і садивний матеріал» слід додати приписи щодо обов'язкового маркування виробниками (суб'єктами насінництва та розсадництва) генетично модифікованого насіння сільськогосподарських культур.

З метою відстежуваності використання ГМО законодавством України визначено такі правила маркування, що поширюються й на сільськогосподарську продукцію рослинного походження.

Маркування продукції здійснюється шляхом її етикетування. Порядок етикетування харчових продуктів, які містять генетично модифіковані організми або вироблені з їх використанням та вводяться в обіг, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 13 травня 2009 р. № 468 [12]. Ним встановлено, що з 1 липня 2009 р. етикетування харчових продуктів, які містять ГМО обсягом понад 0,9 % або вироблені із сільськогосподарської продукції, вміст ГМО в якій становить понад 0,9 %, повинне проводитися їх виробником (постачальником) із зазначенням відповідної інформації. Як вказують дослідники, цей

визначений рівень вмісту ГМО (0,9 %) для обов'язкового маркування харчової продукції відповідає стандартам, прийнятим в ЄС [13, с. 327].

У переліку складників харчового продукту після найменування кожного з тих, що містять ГМО чи вироблені з їх використанням, у дужках виконується напис «(генетично модифікований)», «(містить генетично модифікований організм)» або «(вироблений з генетично модифікованого організму)» із зазначенням найменування організму або до кожного такого складника робиться відповідна виноска. Напис виконується таким самим шрифтом, що і перелік складників. Для продуктів, що містять один складник, напис із зазначенням найменування ГМО виконується на етикетці шрифтом розміру не менш як 2 міліметри. Маркування здійснюється згідно з Національним стандартом ДСТУ 4518-2008 «Продукти харчові. Маркування для споживачів» [14].

Пунктом 5 названого Порядку встановлено, що етикетування харчових продуктів, які не містять ГМО або вміст яких становить менш як 0,1 %, може бути здійснено добровільно з виконанням напису «Без ГМО». Однак зазначений припис щодо показника в 0,1 % викликає запитання: а яким же чином етикетується продукція, що містить ГМО у кількості більше ніж 0,1 % та менше ніж 0,9 %? Справа в тому, що у першій редакції Порядку етикетування харчових продуктів, які містять генетично модифіковані організми або вироблені з їх використанням та вводяться в обіг, обов'язкове етикетування якраз і було передбачено для харчових продуктів, які містять ГМО обсягом понад 0,1 %. Надалі цей показник постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 13 травня 2009 р. № 468» від 1 липня 2009 р. № 661 [15] було збільшено до 0,9 %, а відповідні зміни до п. 5 Порядку внесені не були. А звідси добровільне етикетування харчових продуктів має проводитися щодо продуктів, які не містять ГМО або вміст яких становить менш як 0,9 %.

Наведені положення застосовуються при маркуванні харчових продуктів шляхом розміщення на їх упаковці відповідної етикетки. У випадку ж із сільськогосподарською продукцією рослинного походження таку етикетку розмістити безпосередньо на ній не видається за можливе. Така продукція відвантажується сільськогосподарськими товаровиробниками контрагентам насипом, передається певними партіями. А звідси заслуговує на увагу пропозиція А. П. Гетьмана та В. І. Лозо, що, якщо використання етикетки неможливо, оператор повинен гарантувати, що цю інформацію передано з продуктом, наприклад за допомогою супровідних документів [3, с. 187]. Тобто інформація про вміст ГМО щодо сільськогосподарської продукції рослинного походження має міститися в її сертифікаті відповідності, а також у протоколі випробування на вміст ГМО, здійсненого товаровиробником. Такі документи мають надаватися сільськогосподарським товаровиробником продукції з ГМО при її передачі контрагентові. Більше того, нормативно слід закріпити порядок маркування сільськогосподарської продукції рослинного походження, що містить ГМО. Адже зараз передбачено лише порядок етикетування харчових продуктів, а не вся сільськогосподарська рослинницька продукція належить до таких продуктів.

Також виникає запитання: в якому випадку розглянуте маркування є обов'язковим? Зрозуміло, що якщо складник, який використовується як окремий складник харчового продукту, містить понад 0,9 % ГМО або вироблений із сільськогосподарської продукції, яка містить понад 0,9% таких організмів. При цьому вміст 0,9% ГМО у харчовому продукті – це відношення генетично модифікованого білку сої, кукурудзи тощо до загального вмісту білку сої, кукурудзи тощо. Це співвідношення не залежить та не змінюється від загального вмісту білку в харчовому продукті [16].

Законодавством України визначено сільськогосподарську рослинницьку продукцію, щодо якої проводиться контроль вмісту ГМО. Так, Переліком харчових продуктів, щодо яких здійснюється контроль вмісту генетично модифікованих організмів, затвердженим наказом Міністерства охорони здоров'я України від 9 листопада 2010 р. № 971, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 13 грудня 2010 р. за № 1248/18543 [17], встановлено, що такий контроль обов'язково здійснюється щодо сої, кукурудзи, картоплі, томатів, цукрового буряку, ріпаку, пшениці та ін. Контроль вмісту ГМО щодо інших продуктів здійснюється їх виробниками на добровільних засадах.

Звернімо увагу й на те, що приписи щодо кількості вмісту ГМО для обов'язкового маркування харчових продуктів (0,9 %) передбачені у підзаконному нормативно-правовому акті (розглянутій раніше постанові Уряду України). Із цього приводу Л. В. Лейба обґрунтовано запропонувала, що слід додати положення про маркування генетично модифікованих харчових продуктів безпосередньо до Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», оскільки закони мають більшу правову силу, ніж постанови [18, с. 40].

Законодавство ЄС щодо етикетування та маркування сільськогосподарської продукції є доволі розвиненим. Як вказує С. І. Бугера, ці питання відображають такі правові документи: Директива 2000/13/ЄС Європейського парламенту і Ради від 20 березня 2000 р. щодо узгодження правових інструкцій країн-членів про етикетування і оформлення харчових продуктів, а також їх реклами, Директива 2003/89/ЄС Європейського парламенту і Ради від 10 листопада 2003 р. щодо змін у Директиві 2000/13/ЄС стосовно інформації про складники, що містяться у продуктах харчування, Директива 90/496/ЄС Європейського парламенту і Ради від 24 вересня 1990 р. про маркування харчової цінності продуктів харчування, Директива 2003/120/ЄС Комісії від 5 грудня 2003 р. щодо Директиви 90/496/ЄС про харчування, постанова 1760/2000 Європейського парламенту і Ради від 17 липня 2000 р. щодо впровадження системи маркування і реєстрації великої рогатої худоби і про етикетування яловичини і продуктів з яловичини, а також щодо скасування постанови Ради № 820/97 та ін. [19, с. 56].

Проте вирішальне значення в аспекті розглядуваних питань має Регламент 1830/2003 Європейського Парламенту і Ради від 22 вересня 2003 р. щодо відстеження і маркування генетично модифікованих організмів і відстеження продуктів харчування та кормів, вироблених з ГМО. За ним оператори повинні зазначити на продукції слова «Цей продукт містить генетично модифіковані організми» або «Цей продукт містить генетично модифікований(і) (найменування організму(ів))». Для фасованих товарів в упаковках ці слова повинні з'являтися на етикетці; для продуктів насипом – у супроводжуючих документах [20, р. 45, 46]. Таке маркування є необхідним, тільки якщо вміст ненавмисних або технічно неминучих слідів дозволених ГМО перевищує граничне значення 0,9% [21, р. 167].

Отже, у даний час у законодавстві ЄС визначено мінімальний 0,9 % поріг для маркування продукції, що містить ГМО. Свого часу пропонувалися й інші значення. Так, пропонували порогові значення 0,3 % для перехресно запилованих культур (кукурудзи, ріпаку) і 0,5 % для самозапилованих видів. Більше того, датські та австрійські фахівці загалом називали межу у 0,1 % для генетично модифікованого насіння [20, р. 47].

Здійсненню заходів за Регламентом 1830/2003 про відстеження та маркування ГМО сприяють Рекомендація Комісії 2004/787/ЄС від 4 жовтня 2004 р. про технічне керівництво для здійснення вибірки і виявлення ГМО й матеріалів, вироблених із ГМО, як продуктів або їх складових у контексті Регламенту 1830/2003 [22], а також Ре-

гламент Комісії 65/2004 від 14 січня 2004 р., який закріпив систему встановлення і розвитку унікальних ідентифікаторів для ГМО [23]. Як вказують дослідники, це гарантує дотримання правила так званого «паперового сліду», що дозволяє відстежувати використання трансгенної продукції аж до кінцевого споживача, полегшує повне, точне і надійне маркування таких продуктів [24, р. 52].

Отже, згідно з Регламентом Комісії 65/2004 починаючи з 2004 р. в ЄС почала створюватися система унікальних ідентифікаторів ГМО. Ця робота проводиться відповідно до Положення Європейської комісії 65/2004 про створення системи розвитку і присвоєння унікальних ідентифікаторів для ГМО [23]. Її сутність полягає в тому, що всі ГМО, розміщені на ринку, повинні мати унікальний ідентифікатор, зареєстрований в Європейській комісії та в Інформаційному центрі біологічної безпеки, заснованому на виконання Картахенського протоколу про біобезпеку. Кожен ідентифікатор повинен мати 9 буквено-цифрових знаків, розділених дефісом на три складові. Наприклад, ідентифікатором для кукурудзи сорту «Сингента» (Syngenta) Bt11 є SYN-BT-011-1; для сорту «Монсанта» (Monsanto) NK 603 – MON -00603-6; для сорту «Піонер» (Pioneer) DAS1507 – DAS-01507-1 [20, р. 44, 45].

А загалом загальне харчове законодавство ЄС визначає відстежуваність як здатність відстежувати і супроводжувати продукти харчування, корми, тварин, що використовуються в їжу, або речовини, призначені для включення або ті, які очікувано будуть включені в якості харчових продуктів або корму, на всіх етапах виробництва, переробки та реалізації [20, р. 46]. У цьому аспекті в ЄС функціонує спеціальна система «From the farm to the fork», назву якої умовно перекладають як «Від поля до столу», що допомагає відстежувати розповсюдження генетично модифікованої продукції. Адже контроль за обігом ГМО в системі «Від поля до столу» – це і контроль за насінням для посівів, і моніторингові дослідження стану агроценозів, контроль за вхідною сировиною при переробці та виготовленні готової кінцевої продукції тощо [25, с. 38].

Завдяки цій системі в країнах-членах ЄС гарантується відстежуваність і маркування ГМО по всьому ланцюгу виробництва їжі («food chain»), забезпечення контролю та перевірки інформації, наведеної на етикетках, моніторинг впливу на навколишнє природне середовище і вилучення ГМО, потенційно небезпечних для здоров'я людини або тварин [3, с. 186]. Для забезпечення контролю за відстежуваністю та маркуванням ГМО законодавство ЄС запровадило Підсумковий формат повідомлення («Summary notification format») для розміщення на ринку генетично модифікованих організмів або продуктів. Це було зроблено Рішенням Ради 2002/812/ЄС від 3 жовтня 2002 р. [26] відповідно до Директиви 2001/18/ЄС.

Наведений матеріал дозволяє зробити такі **висновки**. До Закону України «Про насіння і садивний матеріал» слід додати приписи щодо обов'язкового маркування виробниками (суб'єктами насінництва та розсадництва) генетично модифікованого насіння сільськогосподарських культур.

Інформація про вміст ГМО щодо сільськогосподарської продукції рослинного походження має міститися в її сертифікаті відповідності, а також у протоколі випробування на вміст ГМО, здійсненого товаровиробником. Такі документи мають надаватися сільськогосподарським товаровиробником продукції з ГМО під час її передачі контрагентові.

Також нормативно слід закріпити порядок маркування сільськогосподарської продукції рослинного походження, що містить ГМО. Адже зараз передбачено лише порядок етикетування харчових продуктів, а не вся сільськогосподарська рослинницька продукція належить до таких продуктів.

Приписи щодо 0,9 % вмісту ГМО для обов'язкового маркування сільськогосподарської продукції та харчових продуктів слід додати безпосередньо до Закону України

«Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів». Добровільне маркування може проводитися щодо продукції, яка не містить ГМО, або продукції, в якій вміст ГМО становить менш як 0,9 %.

Також в Україні слід запровадити як систему унікальних ідентифікаторів для ГМО, так і поширену в ЄС систему відстеження ГМО «Від поля до столу», що передбачає

контроль за насінням для посівів, моніторингові дослідження стану агроценозів, контроль за вхідною сировиною при переробці та виготовленні готової кінцевої продукції.

Перспективою подальших наукових розвідок у напрямі порушених проблем може бути використання отриманих результатів у майбутніх дослідженнях, а також характеристика інших правових питань використання ГМО у рослинництві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Балюк Г. І. Проблеми правового регулювання поведінки з ГМО в Україні / Г. І. Балюк // Актуальні проблеми правового забезпечення екологічної безпеки, використання та охорони природних ресурсів : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 9–10 жовт. 2009 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2009. – С. 19–22.
3. Гетьман А. П. Правове регулювання розвитку біотехнології та використання генетично модифікованих організмів (ГМО) в Європейському Союзі / А. П. Гетьман, В. І. Лозо // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2011. – Вип. 117. – С. 180–194.
4. Єрмоленко В. М. Проблеми законодавчого регулювання поведінки з генетично модифікованими організмами / В. М. Єрмоленко // Актуальні питання реформування правової системи України : зб. ст. за матер. VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 29–30 трав. 2009 р.) / уклад. Т. Д. Климчук. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 388–390.
5. Піддубний О. Ю. Сільськогосподарська біотехнологія як предмет правового регулювання / О. Ю. Піддубний // Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна : матер. Всеукр. круглого столу, 25 трав. 2012 р. : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. – К. : Видавничий центр НУБіП України, 2012. – С. 120–124.
6. Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 35. – Ст. 484.
7. Офіційний вісник України. – 2009. – № 59. – Ст. 2071.
8. Пічкур О. В. Правова охорона селекційних досягнень у рослинництві : монографія / О. В. Пічкур. – К. : ПП «Авокадо», 2006. – 804 с.
9. Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 13. – Ст. 92.
10. Морозовська Т. В. Законодавче регулювання сектора «генетично модифіковані організми»: розвиток і перспективи / Т. В. Морозовська // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2012. – Вип. 173. – Частина 3. – С. 122–130. – (Серія: Право).
11. Bodiguel Luc. Coexistence of Genetically Modified, Conventation and Organic Crops in the European Union: National Implementation / Luc Bodiguel, Michael Cardwell, Ana Carretero Garsia, Domenico Viti // The Regulation of Genetically Modified Organisms. Comparative Approaches / edit. by Luc Bodiguel and Michael Cardwell. – New York: Oxford university press, 2010. – P. 163–198.
12. Офіційний вісник України. – 2009. – № 37. – Ст. 1240.
13. Самойлюк Т. А. Правові аспекти використання генетично-модифікованих організмів для виробництва сільськогосподарської продукції / Т. А. Самойлюк // Сучасні проблеми аграрного природоресурсного права : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 30–31 жовт. 2009 р.) : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка та ін. – К. : ІРІДУМ, 2009. – С. 325–328.
14. Національний стандарт ДСТУ 4518-2008 «Продукти харчові. Маркування для споживачів» (чинний від 2008-11-10). – К. : Держспоживстандарт України, 2008. – 32 с.
15. Офіційний вісник України. – 2009. – № 50. – Ст. 1688.
16. Коментарі щодо етикетування харчових продуктів і сільськогосподарської продукції, які містять ГМО або вироблені з їх використанням з прийняттям постанови Кабінету Міністрів України від 13.05.2009 № 468 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ztrmetr.com.ua/?page_id=372
17. Офіційний вісник України. – 2010. – № 98. – Ст. 3506.
18. Лейба Л. В. До питання про вдосконалення законодавства України у сфері забезпечення біологічної безпеки / Л. В. Лейба // Сучасні екологічні проблеми та методика викладання еколого-правових дисциплін : матер. республ. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 лист. 2010 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. – С. 39–41.
19. Бугера С. Правове регулювання якості сільськогосподарської продукції: міжнародний досвід / С. Бугера // Юридична Україна. – 2011. – № 11. – С. 54–59.
20. Grossman Margaret Rosso. European Community Legislation for Traceability and Labeling of Genetically Modified Crops, Food and Feed / Margaret Rosso Grossman // Labeling Genetically Modified Food. The philosophical and legal debate / edit. by Paul Weirich. – New York: Oxford university press, 2007. – P. 32–62.
21. Bodiguel Luc. Coexistence of Genetically Modified, Conventation and Organic Crops in the European Union: National Implementation / Luc Bodiguel, Michael Cardwell, Ana Carretero Garsia, Domenico Viti // The Regulation of Genetically Modified Organisms. Comparative Approaches / edit. by Luc Bodiguel and Michael Cardwell. – New York: Oxford university press, 2010. – P. 163–198.
22. Official Journal. – 2004. – L 384.
23. Official Journal. – 2004. – L 10.
24. Thayyil Naveen. Biotechnology Regulation and GMOs. Law, Technology and Public Contestation in Europe / Naveen Thayyil. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd., 2014. – 262 p.
25. Волощенко В. В. Правове забезпечення біологічної безпеки при поводженні з ГМО / В. В. Волощенко // Сучасні екологічні проблеми та методика викладання еколого-правових дисциплін : матер. республ. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 лист. 2010 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. – С. 37–38.
26. Official Journal. – 2002. – L 280.